

ТЕРМІНОЛОГІЯ ТА ЇЇ СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ

Літературна мова має численні «підмови», кожен з яких уживає лише певна незначна частина конкретного мовленнєвого колективу. До мікросистем, що постійно вводять у загальнонаціональну мову нові поняття та їх виразники – терміни, належить фахове мовлення. Взаємодія між загальною мовою і спеціальною (науковою) постійно зростає, і це робить чимраз актуальнішою проблему дослідження словника мови спеціальностей – термінологіки – та з'ясування питань загальної теорії термінології й окремих питань раціонального термінотворення: поява терміна, його вживання, конкуренція з аналогічними новотворами, входження у певну систему через дефініцію, фіксація в словнику, термін у своїй системі й поза нею тощо.

Основні напрями термінологічної роботи в Україні передбачають узгодженість національної і міжнародної термінології, вироблення методологічних засад уніфікації терміносистем та їх збагачення за рахунок власних мовних одиниць і необхідних на даний час лексичних запозичень (теоретичний аспект), участь українських термінологів у роботі міжнародних організацій з питань стандартизації (прагматичний аспект), укладання різного роду термінологічних словників у співпраці фахівців і філологів (прикладний аспект). Щоб усвідомити, осмислити ці проблеми, необхідно заглибитися в історію розбудови української літературної мови, побачити витoki конкретних українських природно сформованих терміносистем, зрозуміти, що українська термінознавча думка сформувалася в європейському контексті, поступово пробивалася через рамки бездержавності своєї нації. У цьому процесі неабияку роль відіграли Г.Кониський, І.Франко, І.Верхратський, М.Грушевський, І.Огієнко і колективний науковий орган, яким із 1872 р. стало Наукове товариство ім. Т.Шевченка.

Розвиток термінологічної науки має давню традицію. Це і Києво-Могилянська академія, журнал «Рідна мова» (Варшава, 1933-1939 рр.), і Інститут української наукової мови, пізніше – Інститут мовознавства. За межами України Я.Рудницький, О.Горбач, А.Вовк, Ю.Шевельов та інші українські мовознавці.

Вихідні позиції щодо концептосфери українського термінотворення, терміновживання й теоретичного осмислення термінологічної розбудови української мови ґрунтуються на таких підходах до мови.

1. Кожна мова – це своєрідна система із своєю «родючістю» наявних у ній коренів. Останні поповнюються лише запозиченнями, а власне свої обростають гніздами. Термінологічна робота передбачає вивчення продуктивності наявних у мові слів, їх здатності утворювати різні частини мови, семантичну розбудову на ґрунті свого ядерного значення, формування словотвору «ланцюжків», що так важливо для стандартизації термінологічних систем.

2. Як становий хребет національної культури, національна мова повинна виконувати всі суспільні і культурні функції, бути мовою науки. Наука без термінології не існує, тому розбудова національних терміносистем і їх ширше функціонування є свідченням наукового потенціалу нації.

3. Термін є елементом загальнолексичної системи, в якій він народився або якою засвоївся. Він стандартизується за частотою вживання в певній фаховій сфері. Спрацьовує зручність термінологічної моделі, словотворча гнучкість, умотивованість як показник відповідності між внутрішньою формою і лексичним значенням терміна, обмеження багатозначності, евфонії.

4. Семантичне ядро кожної природно сформованої термінологічної системи становить невелику групу поняттєво об'єднаних лексем, які, з одного боку, традиційно

використовуються на різних етапах розвитку суспільства, а з іншого – ззнають певної концептуальної семантизації. Терміни як мовне надбання – це не окремі слова, а лексеми і лексикалізовані словосполучення, семантика яких визначається місцем позначуваних понять у кожній з окремо взятих термінологічних систем. Відчутна і концептуальність у підході до термінотворення тих діячів, котрі розбудовували українську мову у напрямі її стильового розмаїття.

Розбудова термінологічних систем – складна й важлива справа. Термінологія не постає відразу, а створюється самим життям упродовж віків. Водночас становлення національної термінології тісно пов'язане з питанням народної освіти, що враховує скарби національної традиції й контакти з близько- й спорідненими мовами.

На сучасному етапі творення й функціонування українських терміносистем стоїть питання про чітку концептуальну засаду новачів: відповідність мови, доцільність запозичень, недопустимість подвійного калькування, що було властиве українським терміносистемам і різко негативно позначилося на них, а також безпосереднє структурне калькування з урахуванням внутрішньомовної умотивованості. Що ж до усталених уже в мові термінів, то їх вихід на стандартизацію передбачає апробацію на функціональному рівні і фаховолінгвістичний відбір. Особливої уваги заслуговує вивчення термінів у функціональній динаміці, тобто коли термін покидає свою мікросистему і починає вживатися у різних стильових варіантах загальнолітературної мови.

Розвиток терміносистем – це явище перманентне. Відбувається він не тільки за рахунок створення (засвоєння) нових номінацій чи переосмислення старих, а й як результат концептуалізації своєрідного процесу взаємодії семантичних явищ мови і суспільно-політичних моделей життя нації на певному зрізі історичного розвитку.

Про розвиток української термінології можна говорити, починаючи з другої половини минулого століття. Помітно активізувалася робота щодо збирання, творення та нормалізації термінології з 1918 року. Новий етап у розбудові національної термінології починається після створення у 1921 році академічного інституту української наукової мови. За період 1918-1933 рр. було опубліковано 85 галузевих різнопрофільних словників, що в цілому відіграли позитивну роль у подальшому розвитку української термінографії. Згортання політики українізації призвело до припинення цієї роботи і знищення національних кадрів, тому в 30-х роках з'являються тільки поодинокі термінологічні словники.

Деяке відродження термінології, лексикографії припадає на 50-60 роки. Протягом цього періоду була видана серія дво- і багатомовних галузевих словників. Протягом наступних 20-25 років було видано рад термінологічних як російсько-українських, так і тлумачно-довідних та енциклопедичних словників. На жаль, значно менше уваги приділялося фахівцями створенню одномовних українських термінологічних словників, а саме вони є свідченням того, що термінологія твориться на основі даної національної мови, а не як бліда тінь якоїсь іншої мови шляхом перекладу з неї.

Підсумовуючи розвиток української термінології за період з 1920 до кінця 1980 рр., не можна не відзначити і характерних тенденцій, які діяли на різних етапах цього періоду і які відчуються ще й тепер. Перша з них характеризується орієнтуванням національної термінології та номенклатури насамперед на різномовний ґрунт, з уникненням іншомовних слів та їх компонентів терміном робилося відповідне слово з народного побуту чи народних промислів або ставав штучний витвір самого лексикографа – калька іншомовного слова. Наприклад, дотик замість контакт, так само відбивач-рефлектор, холодник-холодильник та цілий ряд інших утворень, які зараз не вживаються, а з другого боку – струм, літак, двигун, які ввійшли до сучасних терміносистем.

Проблема національної термінології та номенклатури у всіх без винятку галузях науки відразу ж загострюється і вимагає свого кардинального розв'язання із становленням України як реальної, а не номінальної держави. Робота тут зараз проводиться у двох основних напрямках – створення термінологічних словників і розроблення державних стандартів на терміни і визначення. Однак знову, крім власне практичної роботи, виникає наболіле теоретичне питання: чи створені вже на даний момент основи української термінології і вироблені лінгвістичні принципи її формування, чи вони не створені і не вироблені або ж вироблені на хибних методологічних засадах і потребують докорінної «ревізії».

Так, наприклад, автори деяких словників вирішили відмовитись від уже усталеної протягом останнього півстоліття термінологічної практики і повернутися до методів 20-х років. Прагнучи зробити українську частину справді українською, вони наповнюють їх архаїчною лексику науки та індивідуальними витворами окремих лексикографів кінця минулого – першої третини нашого століття, наприклад, ангина (рос.) – мигдалипя, жаба, дава, апендицит (рос.) – хробаковим, хробакозапал. Така позиція означатиме переведення української термінології на принципово відмінні від теперішніх засад творення і тим самим необхідність її повторення створюється знову, як і в 20-ті рр., майже з нуля. Однак, відродження національної термінології – це все-таки не механізм повернення до практики 20-х років. Перш ніж упроваджувати новий термін чи відроджувати старий, потрібно твердо зважити його власне мовні характеристики, що можуть як сприяти, так і перешкоджати нормальному функціонуванню терміна.

Факт, що основи української термінології вже створені, вона вже реально існує, у переважній більшості термінологів не викликає сумніву. Проте безперечним є й інше: попереду ще багато роботи щодо перегляду існуючих терміносистем у відповідності до норм української мови, і лишаються поки що цілі галузі, майже зовсім не переведені на українську мову.

Неодмінною умовою для створення бездоганної у мовному відношенні системи української термінології має бути наявність єдиної спеціальної лінгвістичної служби, яка б не просто стежила за дотриманням норм української мови, давала консультації та рекомендації з питань функціонування того чи іншого терміна в історії української мови, у її різних регіонах тощо, але й виконувала б роль мовного координаційного центру з функціями уніфікації використання того самого терміна в термінології явищ, як синонімія чи полісемія.

Українська термінологія формувалась і продовжує формуватися, на жаль, в основному шляхом наслідування термінології інших мов. Показовий сам факт, що переважна більшість термінологічних словників, що з'явилися і з'являються в Україні – це словники перекладні. Поки самі фахівці у всіх галузях науки і виробництва не перейдуть на україномовний спосіб мислення, українська термінологія буде у стані більшого чи меншого наближення до норми та постійного відставання як від термінологій інших мов, так і від потреб самого життя.

Стан формування і розвитку терміносистеми визначається рядом позамовних і внутрішньомовних факторів. Серед позамовних основоположним є характер національної науки, техніки, промислового прогресу, а серед внутрішньомовних – становище мови в суспільстві і ступінь розвиненості відповідних функціональних стилів. На діалектику зв'язку зовнішніх і внутрішніх факторів переконливо вказують Виноградов В.В., Шанський М.М. [1; 2]. Багато явищ пов'язані з внутрішньою логікою розвитку лексичної системи, але й розвиток, способи номінали знаходяться в прямій залежності від змін у суспільному житті, від мовного бачення об'єктивного світу. При мов-

ному дослідженні термінології передусім враховуються суто лінгвістичні принципи системності, нормативності.

«Термінологія у своєму виникненні і поступовому збагаченні нерозривно пов'язана з процесом стильової диференціації літературної мови, зокрема з розвитком у ній таких структурно-функціональних стилів, як науковий, публіцистичний, науково-технічний, професійно-виробничий, офіційно-діловий» [3].

Сучасне українське термінознавство – повноцінна, багатоаспектна галузь мовознавства, яка визначається рядом наукових, науково-практичних і науково організаційних факторів. Воно має п'ять напрямів: лінгвістичні питання термінознавства, термінознавство окремих сучасних мов, історія формування, становлення окремих термінологій і діалектне термінознавство, термінознавство функціональних стилів. Ця класифікація ускладнюється такою обставиною: у кожному напрямі мають місце праці, не однорідні за методикою наукового пошуку.

У наш час простежуються основні напрями у методиці формування і вивчення термінології – лексикологічний, теоретично-лексикографічний, лексикографічний, прикладний.

Лексикологічний напрям з'ясовує сутність термінології, структурно-типологічний склад окремих терміносистем, співвідношення термінолексики і лексичної системи національної літературної мови, місце термінолексики в системі функціональних мовних стилів. У визначення сутності терміна як одиниці мови включаються позамовні фактори, що характеризують термін як виразник наукових понять в широкому розумінні – понять науки, техніки та інших галузей спеціалізації сучасної дійсності. Внутрішньомовним фактором у визначенні терміна є визначення його як частини лексичної системи – складника природної загальнолітературної мови. Оскільки термін приймає виконання пізнавально-інформативної функції мови, він повинен мати чітке визначення і бути вмотивовано сконструйованим.

Термінолексика вивчається у зв'язку з системою загальнолітературної мови як у плані синхронії, так і в плані діакронії, у діалектному контексті. Вивчаються не тількиживання термінологічних слів у прямому значенні, але і їх використання в складі образів, в тому числі й метафоричних. Поліфункціональний підхід до терміна не випадковий. Він зумовлюється надзвичайно важливою для розвитку мов особливістю термінологічної лексики.

Набирає сили й такий методичний напрям дослідження термінології, як теорія лексикографії. Вона створюється паралельно з роботою над термінологічними словниками. Накреслюються два плани таких досліджень: теорія розробки термінології в загальномовному словнику з метою збереження оптимального співвідношення загальнолітературної і термінологічної лексики та розроблення принципів укладання термінологічних словників.

Теоретична та практична діяльність у галузі термінології в Україні проводиться під керівництвом Комітету наукової термінології АН України, до складу якого входять видатні діячі науки, представники вищої школи, видавництва, є робоча група спеціалістів-мовознавців.

У сучасному українському термінознавстві розроблені основні принципи створення термінологічних систем з різних галузей, <які відповідають потребам суспільства нормам літературної мови, національним традиціям і принципам міжмовної уніфікації. Формульовані у працях провідних українських мовознавців, у першу чергу акад. К. Білоліда, вихідні теоретичні положення і практичні рекомендації спеціалістам, котрі займаються нормалізацією галузевих українських терміносистем, загалом зводяться до того, що наукова термінологія є основною формою існування системи наукових по-

нять, в яких акумулюються підсумки пізнавальної діяльності людини і суспільства на даному історичному етапі розвитку.

Зусиллями великого загону вчених різних спеціальностей протягом останніх 20-ти років було створено ряд термінологічних як російсько-українських, так і тлумачно-довідкових та енциклопедичних словників, де зафіксована термінологія найбільш розвинутих галузей промисловості, сільського господарства, науки. Значну допомогу у фіксації термінологічної лексики надають загальномовні словники, видані Інститутом мовознавства ім. О.О.Потебні АН України, оскільки в них подаються широковживані терміни і номенклатурні слова.

Дослідження сучасної української термінологічної лексики ґрунтується на розумінні термінології як підсистеми всередині загальної лексичної системи мови. Термінологічна підсистема складається з багатьох мікросистем, організованих за тематичними ознаками. Складна градація термінології пов'язана з тим, що внутрішньомовні лексичні зв'язки координуються необхідним для термінології зв'язком понять – спеціальних реалій [4]. Подвійну природу має термін-слово як складник термінологічної системи: термін є не тільки елементом системи лексики, він є елементом системи наукових понять. Цим обумовлена його точна співвіднесеність із спеціальною реалією, його однозначність, системна віднесеність до інших термінів, уніфіковане вживання всередині певної галузевої термінології.

При опрацюванні сучасної термінології використовуються досягнення, наявні в арсеналі сучасного мовознавства, напрями і методика опису й дослідження. Визначаються методологічні основи нормалізації й уніфікації наукової термінології та її лексико-граматичної структури. Обстеження джерел сучасної термінологічної лексики веде до необхідності окреслення зв'язків національних й інтернаціональних елементів у термінологічній системі. Українське термінознавство зазначене коло питань опрацює в лексикологічному й лексикографічному планах.

Метою лексикологічного напрямку є визначення сутності термінології, структурно-типологічного складу терміносистем, взаємостосунків термінологічної лексики й лексичної системи загальнонародної мови, місця термінологічної лексики в системі функціональних мовних стилів. Термін визначається як одиниця мови, покликана висловлювати поняття науки, техніки та інших спеціальних галузей, яка є невід'ємною частиною лексичної системи природної мови, що сприяє виконанню її пізнавально-інформативної функції, пов'язаної з фіксуванням і збереженням нагромаджених людством знань [5]. Таке положення терміна в мовній системі зумовлює певні вимоги до нього: термін повинен мати строге визначення, має бути мотивовано побудований з огляду на структурні особливості мови. При цьому в термінологічній системі необхідно розрізняти власне термін і номенклатурне найменування, оскільки обидва типи спеціальних назв входять до компетенції якоїсь галузі знань. Термінологія перш за все пов'язана з системою понять даної науки, номенклатура ж лише стикає її об'єкти» [6].

Будь-яке спеціальне слово є системним складником загальномовної лексики, тому термін поводить у мові як звичайне слово, що входить до складу її лексичної системи. У загальномовних словниках поряд із загальноновживаними немаркованими словами знаходимо термінологічні слова із спеціальними позначками.

Отже, проведена практична робота підтвердила теоретичні положення українського термінознавства: термінологія української мови постійно збагачується і удосконалюється, розвиваючись разом із загальнонаціональною мовою як її складова частина. Проводиться серйозна розробка теоретичних і прикладних проблем сучасного термінознавства: створюється теоретичне обґрунтування дослідження терміносистеми української мови у її зв'язках з європейською терміносистемою, здійснюються теорети-

но-методичні розробки, які спрямовують у потрібне русло діяльність по уніфікації, впорядкуванню та інтеграції української терміносистеми.

Література

1. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. // Избранные труды. – М.: Высшая школа, 1975. – 155 с.
2. Шанский Н.М. Русский язык. Лексика. Словообразование. – М.: Просвещение, 1969. – 115 с.
3. Жовтобрюх М.А Развитие терминологического словаря украинского языка в дооктябрьский период // Вопросы филологии, 1969. – №341. – С.92.
4. Реформатский. Что такое термин и терминология. В.сб.: «Вопросы терминологии». – АН СССР, 1961. – 121 с.
5. Родзевич Н.С. Метафора – спільне джерело творення термінологічної лексики в слов'янських і західноєвропейських мовах. В.сб.: Дослідження в лексикології та лексикографії. – АН УССР, К.: 1965. – 137с.
6. Черембійніс В.С. Деякі закономірності в розвитку термінологічної лексики // Мовознавство, 1974. – №4. – С.3.

РЕЗЮМЕ

Термінологія української мови постійно збагачується і удосконалюється, розвиваючись разом із загальнонаціональною мовою як її складова частина. Проводиться серйозна розробка теоретичних і прикладних проблем сучасного термінознавства: створюється теоретичне обґрунтування дослідження терміносистеми української мови у зв'язках з європейською терміносистемою.

SUMMARY

Ukrainian terminology undergoes constant development and enrichment. It develops as a part of the national language. The article deals with the theoretical and applied problems of modern terminological studies. It provides the theoretical basis of the investigation in the field of Ukrainian terminological system as connected with European terminological system.